

ЗАГАДКОВІ СЕВРЮКИ: 2. ЕТНІЧНА ПРИРОДА СПІЛЬНОТИ

Аналіз джерел, які містять інформацію про севрюків, показує, що й українці (які мали тоді самоназву «русь» у множині та «русин» в однині), і росіяни («русские»), й білоруси сприймали їх як «не своїх», «чужих». Тобто севрюки XIV–XVII ст. виступали окремим етносом. Це був «земельний» етнос, характерний для часів Київської Русі, що зберігався так довго на українсько-російсько-білоруському порубіжжі.

Ключові слова: севрюки, етнос, відетнонімічні антропоніми (прізвища), «свої», українці, росіяни.

З-поміж згаданих у моїй попередній публікації дослідників кінця XIX – початку XX ст., які так чи інакше займалися севрюками, ніхто не ставив завдання визначити, ким були севрюки в етнічному відношенні. І це не дивно, адже ні теорії етносу, ні концепції етнічності у той час іще не існувало. У радянські часи цю проблему вчені фактично теж спеціально майже не піднімали. Але ставлення російських і українських науковців до неї було різним. У той час, як українські науковці, над якими весь час тяжіла ймовірність звинувачення у «буржуазному націоналізмі», старанно обминали вказану проблему, російські дослідники, зокрема, у 1960-х роках, без жодних вагань зараховували севрюків до росіян. Наприклад, Григорій Анпілогов, який розшукав у архівах і опублікував важливе джерело з вивчення господарства та загалом етнокультури севрюків – так звані бортні «знамена» (знаки власності на бортні угіддя), разом із відповідними написами узагалі не мав сумнівів щодо цього. Він бачив їх виключно частиною російського народу [3]. Схожою була позиція мовознавця Н. Коткової, яка етимологізує специфічні севрюцькі терміни, відображені в бортних «знаменах», винятково на ґрунті російської мови [17]. Ці дослідники зовсім не завдавали собі клопоту з пошуком аргументів на користь російської етнічної приналежності севрюків, як і взагалі з проведенням етнічної атрибуції цієї спільноти. Анпілогов та Коткова не піднімали й питання, ким же були, навіть у складі російського народу (як вони вважали), севрюки. Пізніше російські вчені такі питання почали ставити і стали робити спроби на них відповісти.

Першою, ще у 1980-х роках, з-поміж російських науковців до цієї проблеми звернулася Нела Багновська у статті, спеціально присвяченій севрюкам [9]. Пізніше вона поглибила свої пошуки, і її книжка «Севрюки: населення Сіверської землі в XIV–XVI ст.» (2002) на сьогодні є найдетальнішим і найповнішим дослідженням історії вивчення, території проживання, занять, соціально-політичної еволюції тощо спеціально севрюків. У плані етнічної атрибуції Багновська схиляється до думки про них, як про особливу, давню за походженням спільноту східних слов'ян. «Таким чином, – пише дослідниця, – севрюки – це споконвічне населення Сіверської землі, нащадки давньої сівери. У XIV–XVI ст. вони становили собою особливу групу давнього східнослов'янського населення». А група ця, визначається Нелою Багновською як «етнокультурна». При цьому вона відштовхується від прийнятої в Росії 1996 року «Концепції державної національної політики», в якій «поняття «народ», «національність» використовуються в етнокультурному значенні» [10, с. 34].

© Балушок Василь Григорович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Українського етнологічного центру Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

Чіткіше намагається визначити етнічну сутність севрюків інший сучасний російський історик Антон Ракітін, який вважає їх ще одним східнослов'янським етносом поряд з українцями, росіянами та білорусами [24]. Разом з тим у нього теж немає великої точності у визначенні етнічної суті севрюцької спільноти. Зокрема, Ракітін в одному місці пише, що це «етнокультурна група... дуже близька до козаків» (для нього всі козаки – російські (донські) і українські (зокрема, запорозькі), з одного боку, таки різні, а з другого, ніби й мають у етнічному чи, принаймні, етнокультурному плані дещо спільне). В іншому місці він зазначає: «Севрюки не змогли (а може, не встигли?) відбутися як народ, проте влилися до складу інших народів – українців, росіян, білорусів (меншою мірою) і донських козаків». А ще Антон Ракітін називає севрюків «субетносом» [24].

Слід також згадати, що у статті «Русские» у Вікіпедії севрюків безпелаяційно віднесено до етнографічних груп росіян [27]. Звичайно, Вікіпедія не належить до наукових видань, проте даний факт усе ж є промовистим.

Із сучасних білоруських учених севрюків досить детально, але все ж побіжно, зачіпає дослідник горюнів Федір Климчук, який ставить знак рівності між сіверянами й севрюками. Проте про стосунок севрюків до білорусів, українців і росіян в етнічному плані він не пише нічого [15].

В Україні про севрюків неодноразово йдеться у низці праць Олени Русиної, особливо в книзі, присвяченій Сіверській землі [25, с. 40–41, 47–53 та ін.], а також у спеціальній статті «Сіврюки» в «Енциклопедії історії України». Вона окреслює межі севрюцької території проживання, наводить доволі багато фактів, які стосуються господарства та матеріальної культури цієї спільноти, проте теж фактично ніяк її не атрибує в етнічному плані. В останній із названих праць Русина заявляє, що «севрюки – представники діалектно-етногр[афічної] групи, котра успадкувала культ[урні] традиції сіверян» [26, с. 572].

На жаль, наскільки нам відомо, ніхто з власне етнологів, які спеціально вивчають проблему етнічного, визначенням етнічної суті севрюків, у всякому разі серйозно, не займався. Свого часу до вивчення севрюків звертався київський етнолог Володимир Сироткін, усні міркування якого з приводу їхньої етнічної та етнокультурної природи вплинули і на автора цих рядків. Проте публікацій на дану тему в нього немає. Тому етнічна приналежність севрюків на сьогодні залишається практично не визначеною. Адже якщо говорити про «етнокультурну групу» (Багновська), «субетнос» (Ракітін) чи «діалектно-етнографічну групу» (Русина), залишається не з'ясованим, якого етносу – російського, українського чи, може, білоруського. Тому, що практично всі суцї в межах земної ойкумени діалектно-етнографічні та етнокультурні або етнографічні групи, а також субетноси є частинами певних етносів. І посилання, у випадку з російськими авторами, на зазначену вище «Концепцію державної національної політики» Росії не дуже що пояснює.

Підсумок вивченню севрюків, як окремого етнічно-етнографічного утворення, підбила в одній з останніх публікацій Олена Русина: «Однак у цілому характер їхньої етногр[афічної] самобутності, за браком відповідного археол[огічного], іконографічного та описового матеріалу, і досі залишається не з'ясованим» [26, с. 572].

То все ж, якою була етнічна природа севрюцької спільноти та наскільки можливо її визначити на тій джерельній базі, яку маємо? Найкраще було б визначити етнічну природу севрюків на основі їхньої етнічної самосвідомості, фіксованої, зокрема, в самоназві, як це в більшості випадків робиться етнологами. Проте власне севрюцьких текстів, які б містили інформацію про етнічність, а також інші відомості щодо їхньої етнічної ідентичності ми, на жаль, зовсім не маємо. Етнімічна назва «севрюки/севруки» та похідні від неї доволі часто зустрічаються в різних джерелах, де йдеться, зокрема, про сучасні лівобережноукраїнські та сусідні російські й, менше, білоруські терени, тобто про колишню Сіверську землю. Проте це тексти, які походять не з севрюцького середовища. І ми можемо з них судити лише про ставлення до севрюків сусідніх народів, зокрема, білорусів, росіян («русских») і українців, які звалися тоді «руссу» (в однині «русин») (з деякою долею умовності ми будемо називати цей

етнос у досліджувані часи «українським», пам'ятаючи все ж, що він тоді мав іншу самоназву і що ця самоназва пізніше була змінена *)).

Так от, зображення севрюків у означених джерелах чітко демонструє, що їх і білоруси, і росіяни, й українці не вважали «своїми», вони були для всіх їх без сумніву «не своїми», «чужими», а часом і «ворогами». Одне з найдавніших повідомлень про севрюків дає написана латинкою білоруська «Хроніка Биховця» (XVI ст.). Зокрема, вона під 1402 роком повідомляє про події у Сіверській землі, яка тоді входила до Великого князівства Литовського: «...сталося так великому князю Вітолтові, що був у приязні зі своїм зятем великим князем Василієм Дмитровичем московським. Мужики московські, прийшовши під Путивль, на Тихій Сосні погромили Севрюків вітолтових, взяли у них два бобри і три кадї меду, і він послав до великого князя московського, аби винних знайшовши покарав, а завдані Севрюкам збитки відшкодував...» [29, с. 519]. Інший білоруський літопис – «Хроніка Литовська і Жмойтська» (XVII ст.) теж розповідає, скоріш за все, про цю ж саму, а можливо, і про іншу, але подібну, подію вже під 1416 роком: «Витолт в приязні з зятем своим, князем московским, жиючи, подарунки сполне собѣ посылаючи, заховали з obu сторон з собою покой завъше. (...) А гды Москва севруков литовских розбили под Путивлем, двох бобров и меду кад взяли, сокѣр двѣ и три сермяги зодрали з них... Витолт зараз послал до зятя своего князя московского о справедливости просячи...» [32, с. 77]. Як бачимо, севрюки чітко визначаються білоруськими літописцями у складі населення Великого князівства Литовського як окрема спільнота, та ще і з власним етнонімом. І росіяни нападають на севрюків як на «чужих», піддаючи грабунку. Тобто білоруські літописці без сумніву розрізняють етнічну приналежність севрюків і росіян, яких названо «московю» (саме так, за назвою «стольного» міста, називали тоді росіян і в Україні [11, с. 266–267]).

Усе ж найбільше свідчень про севрюків маємо з XVI–XVII ст., що й не дивно, зважаючи взагалі на збільшення кількості письмових джерел, починаючи з цього часу. У 1500–1503 роках, після тривалої війни з Великим князівством Литовським, Московія включила до свого складу Сіверську землю. Тому з'являється досить багато документів, у яких московські писарі, у зв'язку з різними подіями, згадують і севрюків. Тепер про них ідеться вже не як про «ворогів» чи «чужих». Проте для російських писарчуків севрюки все ж залишаються окремою спільнотою, «не своїми». Їх неодмінно зображують як людей, що мають дещо інші, ніж росіяни, звичаї та реалії культури. Зокрема, севрюки, як місцеві жителі, що добре знають неосвоєні сіверські краї, особливо на степовому порубіжжі, часто використовувалися як провідники, а пізніше задіявалися у сторожовій службі на степовому кордоні. Так, у січні 1513 року севрюки з Путивля, очолювані відомим у ті часи сіверським провідником Деменком, провели українським Лівобережжям послів московського великого князя до Криму (вийшли до Дніпра нижче Черкас). Самі послі про це своєму володареві розповідали так: «И мы... послѣ того недѣлю лежали, а ждали есмя... севрюковъ съ поля, чтобы... намъ тою дорогою идти; и севрюки... съ поля пришли на нартахъ» [28, с. 89]. (Стосовно згаданих «нарт» Андрій Стороженко вважав, що мова йде про лижі [30, с. 11].) У січні 1516 року, у зв'язку з черговим посольством до Криму, московський великий князь Василій Іванович наказав одному з князів Сіверської землі Шемячичів надати всебічну допомогу послам: «А къ Шемячичю послалъ князь великій грамоту: какъ приѣдутъ послы крымскіе въ Новой Городокъ, и онъ бы имъ велѣлъ кормъ дати да и на полѣ бы имъ повелѣлъ корму дати, сколько будетъ пригоже. Да послалъ бы съ ними севрюковъ, и вѣлелъ ихъ проводить, докуды будетъ пригоже. (...) И князь Василей писалъ къ великому князю что севрюковъ послалъ пословъ провожати...» [28, с. 225]. А у грамоті московського великого князя Василія Івановича від 6 листопада 1517 року князю Івану Васильовичу Шемячичу про допомогу московським послам у Криму читаємо: «Да послалъ бы еси ихъ на поле проводить севрюковъ своихъ доколе пригоже, не малыхъ людей, а нѣчто будутъ на полѣ снѣги великіе и ты бѣ послалъ изъ Путивля

* Про історію української етнічності та про зміну українцями самоназви див.: [11, с. 166–175, 262–280].

своихъ казаковъ людей многихъ, а велѣль бы еси имъ дорогу протоптати, чтобы какъ тѣмъ нашимъ казакомъ до Крыма доѣхати, не измотчавъ на дорогѣ, однолично бы еси имъ проводъ учинилъ и протоптати имъ дорогу велѣль и корму бы еси имъ на дорогу велѣль дати...» [28, с. 493–494]. Стосовно соціальної природи і суспільного становища севрюків можна зробити висновок з документа «часів походу Самозванця» (тобто 1605–1610 років), де про населення Сіверської землі говориться: «...тутошние мужики севрюки...», «...севрюки мужики люди простые...» [Цит. за: 10, с. 26].

Інші російські документи, які стосуються різних подій, показують, що їхні укладачі безперечно відрізняли севрюків як від різних категорій російських людей, так і від українців. А також, що і росіяни, й українці теж бачили у севрюках представників іншої, ніж вони, етнічності. Зокрема, такими севрюки постають у документах XVI ст., де йдеться про конфлікти на московсько-річпосполитському порубіжжі. Там російські писарі севрюків називають окремо від дітей боярських (категорія служилих людей у Московії). Українські озброєні слуги князів Вишневецьких та «черкаси», що нападають на землі підмосковської Сіверщини, теж ставляться до севрюків як до «чужих», піддаючи їх грабунку: «...людей наших севрюков из наших волостей выбили... больше двухсот человек побили. (...) И ныне приходя с тех мест с Лубны в Путивльский уезд, и в Черниговский, и в Рыльский, и в новгородский уезд, и наших сиверских городов и уезды по многим местам, наших детей боярских и севрюков бьют и грабят и досмерти забивают и в нашу землю во многие места вступают, и угодыя всякими владеют, и рыбу ловят» [Цит. за: 10, с. 24]. А севрюки, зі свого боку, беруть участь у відплатних акціях, організовуваних місцевими й центральними московськими властями, разом з російськими служилими людьми та козаками. Наприклад, 1563 року у відповідь на напад князя Михайла Вишневецького з його «черкасами» та Білгородськими татарами на Сіверські міста, «посылали за княземъ Михайломъ изъ Новгородка-Сѣверского намѣстникъ князь Иванъ Щербатой» в озброєну погоню «тамошнихъ жилцов... зъ дѣтми боярскими и съ казаки и съ посацкими людми» [23, с. 367]. І хоч у складі цієї погоні севрюків спеціально не названо, проте серед «тамошніх жильців» та посадських людей вони, очевидно, були, особливо зважаючи на те, що їх завжди використовували як провідників. І от ці послані в погоню вояки «...многихъ людей и Черкас и Татаръ побили и потоптали» [23, с. 367]. А 1589 року «Василий Ондреев с донетцкими казаками», погнавшись за «черкасами»-нападниками, «...Черкасъ иныхъ погромили, а иныхъ побили, и борошень да лошади Путивльскихъ севрюковъ у нихъ отгромили (...) и борошень и рушницы Путивльскихъ севрюковъ у нихъ отгромили» [1, с. 433]. Тут бачимо, що українці («черкаси») й севрюки виступають ворогами, а російський писарчук зараховує севрюків до «своїх», які разом з російськими дітьми боярськими та козаками протистоять ворогам – «черкаским казакам», проте безперечно відмежовує їх від донецьких козаків (у другому випадку).

Чітко відокремлюються севрюки від різних категорій російських служилих людей і в розпорядженнях про залучення їх до несення сторожової служби на степовому прикордонні. У таких документах, наприклад 1571 року, служили люди – діти боярські, станичні козаки, які прибували з різних місцевостей колишньої Сіверської землі, яка з початку XVI ст. належала Московії, названі «путивльцями», «рилянами», «курчанами» тощо. Севрюків же писарі скрізь виділяли в окрему категорію [2, с. 5, 8]. (Тут, як бачимо, назви служилих людей походять від міст Сіверщини, проте їхніх жителів не названо севрюками. Очевидно, за сімдесят років, які минули з часу входження цих теренів до Московії, тут серед служилих людей уже переважали несеврюцькі переселенці з інших регіонів Московії, яких в основному і використовували для сторожової служби на прикордонні. А власне севрюки в цих містах та їхніх околицях частково зазнали асиміляції, а в більшості ж були, судячи з усього, відтиснені на соціальну та сільську периферію.)

Недвозначно виступає антагонізм між севрюками та українцями у скаргах XVII ст. представників російських властей і духовенства на «черкас» – іммігрантів у нинішню Слобожанщину, які, поселяючись на нових місцях, витісняли севрюків та відбирали у них господарські угіддя. Так було, наприклад, на території, де понад річками Хар-

ків і Лопань невдовзі виникло місто Харків. Зокрема, про такі конфлікти читаємо у скарзі воеводи Селіфонта 1656 року на харківських «черкас» [8, с. 4–6], а також у чолобитній місцевого священика Іваніща Анфімова і дячка Тимошки Іванова 1657 року: «...а въ церковной въ останочной въ послѣдней вотчинѣ по рѣчкамъ Харькову и по Лопину построились дворами живутъ черкасы которые пришли изъ черкаскихъ городовъ. (...) ...и они государь черкасы твоего государева указу не слушаютъ строятся всѣ въ Бѣлогородскомъ уѣздѣ въ Никольской вотчинѣ и станы и пасѣки завели и звѣрь и рыбу ловятъ и со пчелами деревья сѣкутъ дѣльня и севрюковъ нашихъ грабятъ» [8, с. 8–9]. В останньому з цитованих документів упадає в око, що українці («черкаси») справді мають інші цінності, інші заняття та ведуть інший спосіб життя, ніж севрюки. Так, вони не тільки витісняють севрюків-аборигенів з їхніх же власних споконвічних угідь, але й по-іншому ставляться до останніх. «Черкаси» по-хижацьки експлуатують означені угіддя і навіть рубають бортні дерева, чого ні в якому разі не могли робити севрюки. Адже їхнім основним заняттям виступали різного роду промисли, серед яких головним був бортницький. Мисливські та рибні угіддя, як такі, що давали їм основні засоби до існування, севрюки усіяко оберігали від хижацької експлуатації [10, с. 26–27]. Українські ж поселенці, у першу чергу, були землеробами, і бортні дерева, а також мисливські й рибальські угіддя хоч і експлуатовалися ними принагідно, все ж не становили в їхніх очах такої цінності, як у севрюків. У цьому теж слід бачити важливу етнокультурну різницю між севрюками та українцями, яка, без сумніву, служила підставою і для етнічної різності.

Коли говорити про етнічні спільноти, представники яких згадуються у цитованих документах, то там ідеться про «русских людей» (до яких відносять і виокремлюваних дітей боярських), «черкас», тобто українців, татар, які періодично чинять на поселенців напади, а поряд з усіма ними окремо фігурують і севрюки: «...татарове воинские многие люди и вашихъ государь русскихъ людей и черкасы многихъ побили и въ полонъ поимали. (...) ...сказывали-де змиѣвскимъ сторожамъ севрюки, что видѣли де они татар на рѣчке Берестовой...» [8, с. 4–5].

Усі означені тексти, де згадуються севрюки, свідчать на користь сприйняття їх і українцями, й росіянами, і білорусами як людей, належних до іншої, ніж їхні власні, етнічної спільноти. На користь цього свідчать також і зафіксовані у джерелах досліджуваного періоду антропоніми, утворені від етнімічної назви «севрюк/севрук». Такого роду відетнонімічні антропоніми (імена, прізвиська та прізвища) у середньовіччі та в ранньонові часи не були рідкістю. Тоді, в умовах слабкої територіальної мобільності населення, багатьох вихідців з інших країв, країн і народів називали за назвами теренів чи етнічних спільнот, звідки вони прибули. Часто такі прізвища/прізвиська та імена вказують на місцевість або населений пункт, з якого людина походить (Виговський, Волинець, Луцький, Моринець, Слуцький, Ходаківський та ін.), іноді в їхній основі лежить субонім тощо (Бойко, Пінчук, Полешко, Поліщук і под.). Разом з тим досить часто такого роду антропоніми містять інформацію про етнічну приналежність, а скоріше про етнічне походження власників прізвищ. Удалим дослідженням етнічного походження людей на основі аналізу таких прізвищ є праці про українських козаків німецьких дослідників Сюзанни Любер і Петера Ростанковського, що базуються на даних козацьких реєстрів [34, S. 369–381; 33, S. 62–100]. Вони певною мірою можуть служити за зразок такого роду студій.

Чимало відетнонімічних прізвищ наводять і використовувані нами джерела досліджуваного періоду. Наприклад, ревізія 1552 року називає такі відетнонімічні прізвища: Литвинь, Турчинович, Орменинь, Москаль (Київський замок) [6, с. 113–114], Волошенинь, Мордвинович, Чемерешенинь, Черемшениць, Жидовинович (Канівський замок) [6, с. 104]. Так само у багатьох джерелах досліджуваних часів фігурує прізвисько/прізвище і навіть ім'я Севр(у)юк та похідні від нього. Наприклад, одинадцятьох, а скоріше, дванадцятьох Севруків зустрічаємо в описі Київського замку 1552 року. Це, зокрема, Івань Себастьянович та Івань Мотыничъ, прізвища яких пишуться як Севрукъ, а також Калениць, Карой, Мишко, Охъремъ, Охъмать, Томило (дві особи), Хомица і Шкода, які мають прізвище, записане як

Севърукъ [6, с. 115–116]. Усі вони міщани Київського замку. А серед міщан монастирських значиться Мишъко Шевърукъ [6, с. 116], де заголовна літера «Ш», імовірно, помилково поставлена замість «С». Два Севру(ю)ки записані й у ревізії 1552 року серед міщан Черкаського замку. Це Сидоръ Севърукъ та Ермакъ Севрюкъ [6, с. 87, 89]. Опис Вінницького замку того ж 1552 року називає серед міщан десятника, якого звали Борисъ Севрюковичъ [6, с. 604]. Пан Саврукъ фігурує в одній зі шляхетських скарг, занесених до Володимирської гродської книги 1664 року [5, с. 113–114]. У переписній книзі 1666 року (в матеріалах перепису, проведеного за наказом московських властей за гетьманування Івана Брюховецького) у м. Лукомль (сучасне с. Лукім'я на Полтавщині) записаний Мишка Севрюченко [19, с. 42]. У скарзі ігумена Луцького монастиря 1681 року на шляхетську сваволю названий Paweł Szeyruk, що мешкав у Луцькому повіті [5, с. 142]. Прізвища, утворені від «севрюк», фігурують також у російських документах, зокрема тих, які стосуються будівництва Білгородської засічної лінії та Донецьких сторож. Наприклад, у наказі царя Бориса Годунова 1605 року про виплату «жалованья» названий син боярський з Новгород-Сіверського Богдашка Севрюков [2, с. 68], у будівельній книзі міста Усерд на Білгородській «засічній лінії» за 1637–1638 роки значиться Парфенко Севрюковъ – п'ятдесятник «новоприборных» полкових кінних козаків, а в розпису Чугуївських станиць за 1650 рік записаний голова сьомої станиці Семень Микитинъ сынъ Севрюковъ [7, с. 23, 24, 75].

Зустрічається у джерелах й ім'я Севрук. Так, селянин Севрукъ Прихожий фігурує в описі Овруцького замку 1545 року [4, с. 43]. У Новгороді-Сіверському, який у той час належав Московії, російські джерела під 1605 роком указують стрільця на ім'я Севрючка Даниловъ [31, с. 352]. Ім'я Севрук джерела називають і в Росії, що й не дивно, зважаючи на те, що Сіверщина сусідила з Московією, а на початку XVI ст. увійшла до її складу. Так, під 1610 роком у російських джерелах знаходимо поміщика, якого звали Севрукъ Юрьевъ Дѣтковъ, а також під 1613 роком Білозерського селянина на ім'я Саврукъ Ивановъ [31, с. 353]. Зустрічалось це ім'я і в Білорусі. Наприклад, під 1609 роком є повідомлення про сотника в Смоленському повіті, що мав ім'я Севрукъ [31, с. 353]. (Нагадаємо, що Смоленщина – це в минулому Білорусь, а в 1609–1611 роках Смоленськ якраз увійшов до складу Речі Посполитої після столітнього перебування під владою Москви).

Узагалі ж і сьогодні в Україні, як і в Росії, зустрічається доволі багато прізвищ, утворених від етноніма севрюк/севрук. Це ж саме слід сказати й стосовно Білорусі. Федір Климчук наводить ретельно зібраний по областях і районах країни детальний список таких білоруських прізвищ. Це, зокрема: а) Сяврук – Барановицький, Ганцевицький, Ивацевицький, Лунинецький райони Брестської області; Браславський і Докшицький райони Вітебської області; Житковицький, Калининський та Петриковський райони Гомельської області; м. Гродно, Вороновський, Дятловський, Зельвенський, Сморгонський райони Гродненської області; Воложинський, Столбцовський, Узденський райони Мінської області; Кіровський і Осиповицький райони Могилівської області; б) Сяврис – Островецький район Гродненської області; в) Сявругін – Брестський район Брестської області; Полоцький район Вітебської області; г) Севрук – Барановицький та Ганцевицький райони Брестської області; Мозирський район Гомельської області; Вороновський і Скидельський райони Гродненської області; Борисовський, Любанський, Несвізький, Солігорський, Слуцький, Узденський, Червенський райони Мінської області; Бобруйський та Глуський райони Могилівської області; д) Севрукевич – Хотимський район Могилівської області; е) Севруков – Городоцький, Полоцький, Россонський, Чашницький райони Вітебської області; Світлогорський район Гомельської області; Биховський, Костюковицький і Осиповицький райони Могилівської області; є) Севрик – Борисовський район Мінської області; ж) Сявро – Ошмянський район Гродненської області; з) Сявров – Славгородський район Могилівської області [15]. Немає сумніву, що і в Україні та Росії такий список прізвищ, якби його ретельно зібрати, був би не меншим. Усі наведені Климчуком прізвища побутують у наші дні, проте немає сумніву, що походять вони з тих часів, коли севрюків сприймали як людей іншої, ніж білоруси, а також українці та росіяни, етнічності.

Отже, з джерел випливає чітке протиставлення севрюків українцям, росіянам і білорусам. Про це свідчать не лише випадки, коли джерела згадують севрюків у тих чи інших ситуаціях, але й існування відетнонімічного прізвища Севру(ю)к та похідних від нього. В Україні у досліджуваних часах такі прізвища найбільше відзначені у географічно наближених до Сіверщини Києві та Черкасах, але меншою мірою вони зустрічаються також і в інших містах та місцевостях країни. У той же час точно невідомо, як ставилися самі севрюки до сусідніх з ними русинів (як звалися тоді українці), росіян і білорусів. Зокрема, так не з'ясованим і залишається, чи зараховували вони самі себе до «русі» (в Україні) і до «русских» (у Росії).

Щоб це виявити найкраще, було б проаналізувати зафіксовану в джерелах етнонімію. Проте південноруських та власне севрюцьких текстів, які б фіксували у той чи інший спосіб етнонімію (а саме вона найчастіше відображується середньовічними джерелами), знову ж хронічно не вистачає. Гадаємо, що певною мірою допомогти можуть північні (російські) літописи, які відображали часто й події у Сіверській землі. У першу чергу спробуємо простежити вживання етнонімічної назви «русь» та похідних від неї у помонгольський період на теренах Сіверщини. Як показало дослідження А. Генсьорським етнонімії, похідної від топоніма «Русь», населення власне Чернігівської землі (зокрема, навколо міста Чернігова та наближених до Дніпра територій) відоме в давньоруський період як «чернігівці», уже, починаючи з 1180-х років, літописці стали називати «руссю» [13, с. 18, 20, 21]. (Раніше ж «руссю» літописці при описуванні подій всередині Київської Русі позначали лише населення середньонаддніпрянської Руської землі. Мешканців інших земель-князівств «руссю» іменували тільки при зустрічі їх з іноземцями чи з іноетнічними жителями прикордонних теренів Русі). Це було свідченням розгортання процесу завершення консолідації південноруських «земельних» етносів (про них див. нижче) в український етнос, який з кінця XII – рубежу XIII/XIV ст. отримує самоназву «русь» (у множині) і «русин» (в однині). Стосовно Сіверської землі, яка спочатку локалізувалася північно-східніше власне Чернігівської землі, а в помонгольський час охоплює майже все Лівобережжя й ряд територій на сучасних російських теренах, теж маємо випадки вживання в літописах цього етноніма, а також деяких похідних від нього. Зокрема, зустрічаємо вживання етноніма «русь» під 1284 роком у Лаврентіївському, а також Першому Воскресенському та Никонівському літописах, де описано конфлікт навколо слобід, заснованих татарським баскаком Ахматом і заселених в основному слов'янським населенням. Ці слободи, які переманювали княжих підданих, заважали тамтешнім князям, і вони їх розігнали. У літописах зазначається, що князь Святослав Липовецький, напавши зі своїми дружинниками на людей (яких літописець відносить до «русі») під час їхнього переходу зі слободи в слободу, цих слобожан повбивав. При цьому в Лаврентіївському літописі вжито формулу «Руси с нима боле . л (30 – В. Б.) чл вкъ», а також «а Руси избиль . к е» (25 – В. Б.) [20, стб. 481–482]. У Никонівському літописі теж двічі в родовому відмінку множини вжито «Руси», але, крім того, один раз «Русскихъ человекъ» [22, с. 164]. Перший Воскресенський літопис, повідомляючи про ці самі події, дає нам, знову ж у родовому відмінку множини, форми (по одній) «Руси» та «Рускихъ» [21, с. 178]. Таким чином, у північних (російських) літописах, перший з яких укладений у XIV ст., а два інші у XVI ст., стосовно населення Сіверщини п'ять разів ужито форму «русь» і по одному разу в них ідеться про «русских» та про «русских человек». Так от, саме у збірній формі множини «русь» (а в однині «русин») виступала самоназва українців із останньої чверті XII – рубежу XIII/XIV ст. (коли вона утверджується як загальнопівденноруська) й аж до XVIII ст. включно (у XIX ст. уже переважала форма множини «русини») *. Ендоетнонім, тобто самоназва, ж росіян із самого початку формувався за принципово іншою моделлю, ніж «русь/русин», а саме у формі «русские», що була первинно не субстантивом, як «русин» (а також «литвин», «волошин», «німчин», «мордвин», «чудин» та ін.), а атрибутивом, і лише з часом зазнала субстантивізації [13, с. 22–24]. Самоназва «русские» поши-

* Детально факти, що стосуються історії української етнонімії, розглянуто в роботі: [11, с. 165–175, 262–280].

рюється на теренах Північно-Східної Русі у XIII–XIV ст. [13, с. 23]. Тому можемо зробити висновок, що північні (російські) літописи, вживаючи по відношенню до жителів Ахматових слобід Сіверщини означені етноніми, таки зараховували їх чи то до південноукраїнських русинів (тобто українців, що мали тоді інший етноетнонім), чи то до росіян («русских») *. Разом з тим ми бачимо також, що переважає форма множини «русь».

Звідси випливає, що ймовірність віднесення жителів Ахматових слобід до південноруського населення (тобто до українців, які мали тоді самоназву «русь/русин») достатньо велика. На користь цього припущення свідчить той факт, що під 1283 роком стосовно названих подій у Лаврентіївському літописі маємо також і типово південноруську (українську) етнонімічну форму однини «русин»: «...и начаша бесурмене вязати головы боярьские к тороком . а руки вклагоша в судно . и вставиша на сани . Чернысѣ Русину» [20, стб. 481]. Ця форма на півночі давньоруської території (в майбутній Росії), як правило, не вживалася, зустрічаючись під впливом киеворуської писемної традиції, до речі, переважно у більш ранній період обмежено навіть у літописах. Частина коментаторів припускає, що у наведеному уривку відображене, можливо, власне ім'я («Можно принять... за имя собственное»). У такому випадку ми стикаємося з типово відетнонімічним антропонімом. Коли це так, то маємо випадок фіксації ставлення чи то літописця, чи населення Сіверщини до якогось вихідця з власне південноруських (у майбутньому українських) земель як до «не свого», що й відбилося в його прізвищі/прізвиську. Проте є підстави не погодитися з коментаторами. Адже, по-перше, в досліджуваній час більшість людей, зокрема простолюду, не мали прізвищ. А по-друге, там ідеться про події, учасниками яких були як татари, так і представники слов'яно-руського населення. А в такому випадку літописець міг додати до імені Черниса уточнення його етнічної приналежності, тобто що він був русином, а не татариним.

Як бачимо, маємо певні свідчення, які дозволяють припустити, що населення Сіверської землі у кінці XIII ст. північні літописці відносили до південноруської «русі» (тобто, з деякою долею умовності, до українців, які мали у той час іншу самоназву). Разом з тим, навіть якщо це так, то відомості джерел наступних століть на цих теренах фіксують саме «севрюків», а не «русинів». Тобто, очевидно, севрюки так остаточно й не злилися з «руссю/русинами» в одну етнічну спільноту, як, до речі, і з «русскими». Більше того, навіть населення з околиць Чернігова (колишні «чернігівці»), яке у кінці XII – XIII ст. літописці називали «руссю», надалі фігурує вже саме як «севруки» («севрюки»).

Отже, наведені факти свідчать на користь того, що севрюки у XIV–XVII ст. становили собою окремих етнос поряд із українцями (русинами), росіянами (русскими) та білорусами. Судячи з усього, це був один із «земельних» етносів іще давньоруської епохи, що тривалий час зберігався на українсько-російському етнічному та Литовсько-Московському державному прикордонні. Річ у тім, що, як показують дослідження, в епоху раннього середньовіччя в Європі кожна з відомих сьогодні країн заселяв ряд локальних чи «обласних» етносів (термін російського радянського історика Миколи Колесницького, що народився й отримав освіту в Україні). Наприклад, у Франції мешкали гасконці, нормандці, бургундці, пікардійці, провансальці та інші, в Німеччині – саксонці, гессенці, вюртенбержці, шваби, мекленбуржці й інші [16]. У Київській Русі проживало більше десятка етносів, яких, відповідно до місцевої специфіки, можна назвати «земельними». А «землею» в Київській Русі виступало окреме князівство чи кілька князівств (наприклад, Руську землю складала Київське й Переяславське князівства). Саме «земля» в епоху удільної роздробленості відпо-

* Саме в цей час у північних (російських) літописах у статтях, що стосуються XIII ст., уже зустрічається назва «русские», як зародкова форма етноетноніма (самоназви), і навіть, імовірно, помітний початок її субстантивізації. Наприклад, при перераховуванні слов'янських «племен» уже у «Літописці Переяславля-Суздальського» (літопис XV ст., що відображає Володимирське літописне зведення XIII ст.) про них, на противагу сусіднім угро-фінам, сказано, що «се бо токмо Рускии : Словене, Поляне, Деревляне, Новогоро(д)ци...» [18, с. 2]. До речі, далі в тексті «Літописця Переяславля-Суздальського» вже переважає етнонімічна форма з двома «с» – «русские».

відала поняттю «країна» [14]. На території України земельними етносами були русь, галичани, володимирці-волинці; в Росії – новгородці, ростово-суздальці, рязанці, можливо, й інші; у Білорусі – полочани та смолянці [11, с. 149–162]. А нащадки сіверян севрюки були земельним етносом майбутнього російсько-українського (і частково ще й білоруського) етнічного порубіжжя, так само як турівці – земельним етносом українсько-білоруського прикордоння. У часовому проміжку, приблизно, з останньої чверті XII до XIV/XV ст. більшість із цих «земельних» етносів сконсолідувалися в українців*, росіян та білорусів, проте севрюки, судячи з усього, збереглися. Цьому сприяло їхнє порубіжне (між українцями та росіянами) становище. Тому севрюки у пізній період свого існування, коли етногенез українців, росіян та білорусів уже завершився, і справді були четвертим східнослов'янським етносом. Адже всі інші «земельні» етнічні спільноти на той час уже зникли, утворивши відомі нам східнослов'янські етноси [11, с. 142–165].

Перебуваючи на міжетнічному порубіжжі, севрюки, в міру завершення етногенезу та консолідації білорусів і, особливо українців та росіян, постійно зазнавали впливу з боку цих великих етносів. Зрештою вони таки були ними асимільовані. Проте це вже тема окремої публікації.

1. Акты исторические, собранные и изданные Археологической комиссией [В 5 т. с доп. и указ.]. – Санкт-Петербург, 1841. – Т. 1: 1334–1598. – 612 с.; 1 л. ил.
2. Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею наук: Т. I. Разрядный приказ. Московский стол. 1571–1634 / Под ред. Н. А. Попова. – Санкт-Петербург, 1890. – 802 с.
3. Анпилогов Г. Н. Бортные знамена как исторический источник (По Путивльским и Рыльским переписным материалам конца XVI и 20-х годов XVII в. // Советская археология. – 1964. – № 4. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://yadi.sk/d/HXtdLP_O3J93U
4. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов. – К., 1867. – Ч. 4. – Т. 1. – LV, 460 с.
5. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов. – К., 1876. – Ч. 6. – Т. 1. Приложение. – 626, 146, 21с.
6. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов. – К., 1886. – Ч. 7. – Т. 1. – 85, 647, XII с.
7. Багалея Д. И. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний. – Харьков, 1890. – XV, 438 с.
8. Багалея Д. И. Материалы для истории г. Харькова в XVII веке. – Харьков, 1905. – 114 с.
9. Багновская Н. М. Севрюки (население Северной земли в XIV–XVI вв.) // Вестник МГУ. – Сер. 8: История. – 1980. – № 1. – С. 57–69.
10. Багновская Н. М. Севрюки: население Северной земли в XIV–XVI вв. – Москва, 2002. – 47 с.
11. Балашок В. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія. – Біла Церква, 2008. – 304 с.
12. Балашок В. «Давньоруська народність»: що насправді ховається за терміном? // Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. пр. – Вип. 20). – Львів, 2011. – С. 72–83.
13. Генсборський А. Термін «Русь» (та похідні) в Древній Русі і в період формування східнослов'янських народностей і націй // Дослідження і матеріали з української мови. – К., 1962. – Т. V. – С. 16–30.
14. Горский А. О древнерусских «землях» // Ruthenica – К., 2002. – Т. I. – С. 57–63.
15. Климчук Ф. Д. К этноязыковой истории Днепровского Левобережья (в связи с проблемой этногенеза горюнов). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://severyane.ucoz.com/publ/1-1-0-10>

* Результаты досліджень автора цих рядків дозволяють віднести час завершення українського етногенезу на рубіж XIII/XIV ст. [12, с. 83].

16. Колесницкий Н. Ф. Донациональные этнические общности (по материалам средневековой Германии) // Расы и народы. – Москва, 1978. – Вып. 8. – С. 21–46.
17. Коткова Н. С. Названия русских бортовых знамен – историко-лингвистический источник // Исследования по лингвистическому источниковедению. – М., 1963. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ruslang.ru/doc/lingistoch/1963/08-kotkova.pdf>
18. Летописец Переяславля-Суздальского, составлен в начале XIII века (между 1214 и 1219 годов). Изд. К. М. Оболенский. – М., 1851. – 217 с.
19. Малороссийские переписные книги 1666 года. С послесловием Ал. Лазаревского. – К., 1900. – 109 с.
20. Полное собрание русских летописей. – Т. 1. Лаврентьевская летопись. Вып. 2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. – Изд. 2-е. – Ленинград, 1927. – С. 289–488 стб.
21. Полное собрание русских летописей. – Т. VII. Летопись по Воскресенскому списку. – Санкт-Петербург, 1856. – X, 346 с.
22. Полное собрание русских летописей. – Т. X. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – Санкт-Петербург, 1885. – 244 с.
23. Полное собрание русских летописей. – Т. XIII. Ч. II: Дополнения к Никоновской летописи. Так называемая Царственная книга. – Санкт-Петербург, 1906. – С. I–VIII, 303–532.
24. Ракин А. С. Севрюки – коренное население Северной земли. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://diderix.petergen.com/rgd-svr.htm>
25. Русина О. В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – 243 с.
26. Русина О. В. Сіврюки // Енциклопедія історії України: Т. 9. Прил.–С. / Редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. – К., 2012. – С. 572.
27. Русские. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://ru.wikipedia.org/wiki/Русские> <https://ru.wikipedia.org/wiki/https://ru.wikipedia.org/wiki/Русские>
28. Сборник Императорского Русского Исторического Общества. – Санкт-Петербург, 1895. – Т. 95: Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. – 10, XX, 766 стб.
29. Список Быховца // Полное собрание русских летописей. – Т. 17. Западнорусские летописи. – Санкт-Петербург, 1907. – С. 475–572.
30. Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские козаки: исследования, памятники, документы и заметки. – К., 1904. – 327 с.
31. Тупиков Н. М. Словарь древнерусских личных собственных имен. – Санкт-Петербург, 1903. – 862 с.
32. Хроника Литовская и Жмойтская // Полное собрание русских летописей. – Т. 32. Белорусско-литовские летописи. – Москва, 1975. – С. 15–127.
33. Luber S. Die Herkunft von Zaporoger Kosaken des 17. Jahrhunderts nach Personennamen. – Wiesbaden, 1983. – 145 S.
34. Luber S., Rostankowski P. Die Herkunft der im Jahre 1581 registerten Zaporoger Kosaken // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1980. – № 28. – S. 369–381.

Василий Балущок

Загадочные севрюки: 2. Этническая природа общности

Анализ источников, которые содержат информацию о севрюках, показывает, что и украинцы (которые имели тогда самоназвание «русь» во множественном и «русин» в единственном числе), и русские, и белорусы воспринимали их как «не своих», «чужих». То есть севрюки XIV–XVII вв. являлись отдельным этносом. Это был «земельный» этнос, характерный для времен Киевской Руси, который сохранялся длительное время на украинско-русско-белорусском пограничье.

Ключевые слова: севрюки, этнос, отэтнонимические антропонимы (фамилии), «свои», украинцы, русские.

Vasyl Balushok

Enigmatic Sevriuks: 2. Ethnic Nature of Community

The information contained in the sources about Sevriuks demonstrates that both Belarusians and Russians, and Ukrainians (which at that time had the endonyms Rus in plural and Rusyn in singular) did not consider them their own people; to those nations the Sevriuks were strange and occasionally inimical. That is attested by the Belarusian annals The Bychowiec Chronicle (by the year 1402) and The Lithuanian and Samogitian Chronicle (by the year 1416), as well as by various Russian records, predominately of the XVIth century. Those documents present the Sevriuks as the people with the traditions, customs and modes of life distinct from the Belarusian, Russian, and Ukrainian ones. During the frontier wars and interethnic conflicts, all those nations also took the Sevriuks as enemies, while the latter treated the Ukrainians, Russians and Belarusians likewise. The attitude to the Sevriuks as the representatives of a different ethnic community is corroborated by anthroponymy represented in the materials of the censuses of Ukrainian lands and in the Russian and Belarusian sources. That is, the XIVth–XVIIth-century Sevriuks acted as a separate ethnic group. It was a land ethnic group of the Kievan Rus times, which due to circumstances have remained on the Ukrainian-Russian-Belarusian borderland. Inasmuch as at the time of appanage fragmentation, each land (which corresponded with the concept of country and embodied one or more principalities, and which Kievan Rus was composed of), was populated by its own land ethnic group. Although the northern (Russian) chronicles, on the grounds of spreading in Siverian land of the ethnonyms derived from Rus, affirm that the population of Sivershchyna has participated in ethno-consolidation processes that culminated in the XIIIth–XIVth centuries with the formation of the Ukrainians, Russians and Belarusians, the Sevriuks as a separate ethnic group had persisted as far as the XVIIth century, for all that.

Keywords: Sevriuks, ethnic group, ethnonym-derived anthroponyms (family names), one's own people, Ukrainians, Russians.

